

Dr. Daniel Wutti in Eva Hartmann, Pedagoška visoka šola na Koroškem

Dr. Nadja Danglmaier, Univerza v Celovcu

Jana Babšek, Tržiški muzej

NEKDANJE KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE LJUBELJ/LOIBL SEVER KOT KOROŠKO SPOMINSKO OBELEŽJE V SLOVENIJI IN V AVSTRIJI

Daniel Wutti, PhD, and Eva Hartmann, University College of Teacher Education Carinthia

Nadja Danglmaier, PhD University of Klagenfurt

Jana Babšek, Tržič Museum

FORMER CONCENTRATION CAMP LJUBELJ/LOIBL NORTH AS A CARINTHIAN MEMORIAL IN SLOVENIA AND AUSTRIA

IZVLEČEK

Javni, vidni spomin in obeleževanje sta vedno podvržena prevladujočemu diskurzu, na primer nacionalnemu. Odličen primer sta nekdanji koncentracijski taborišči Ljubelj/Loibl sever v Avstriji in Ljubelj/Loibl jug v Sloveniji. Na južnem delu Ljubeljskega predora je bil že leta 1954 ob nekdanjem taboriščnem prostoru postavljen spomenik *J'accuse – Obtožujem*. Od tedaj ob spomeniku vsako leto potekajo spominske slovesnosti. Na severni strani predora je bila od sredine šestdesetih let 20. stoletja nameščena samo spominska plošča neposredno ob severnem vhodu v predor, ki pa je bila slabo vidna. Letna obeležja potekajo šele od poznih devetdesetih let prejšnjega stoletja. V današnji Sloveniji je za ohranjanje dediščine pooblaščen javni zavod Tržiški muzej, na avstrijski strani zasebno Društvo *Mauthausen Kärnten/Koroška*. V uspešnem čezmejnem sodelovanju obeh ustanov se spreminja nekdanje koncentracijsko taborišče na Ljubelju v učne prostore.

V pričujočem članku predstavimo zgodovino nekdanjega koncentracijskega taborišča na Ljubelju ter današnjo organizacijsko strukturo ohranjanja te zgodovinske dediščine na obeh straneh meje in (skupna) prizadevanja obeh zavodov in organizacij. Članek okroži pri pouku uporabna pričevanja oseb, ki predstavljajo most do zgodovine in prispevajo k boljšem razumevanju šolarjev in šolaric o zgodovinskem dogajanju.

Ključne besede: kultura spominjanja, koncentracijsko taborišče, muzejski pedagoški programi, zgodovinsko-politično učenje, čezmejno sodelovanje

ABSTRACT

Public, visible memory and commemoration are always subject to the dominant discourse, e.g., national discourse. The former concentration camps Ljubelj/Loibl North in Austria and Ljubelj/Loibl South in Slovenia are excellent examples of this. In the southern section of the Ljubelj Tunnel the monument *J'accuse – Obtožujem* (I Accuse) was erected as early as 1954 on the site of the former camp. Since then, commemorative ceremonies have been held at the monument each year. On the northern side of the tunnel a memorial plaque was placed next to the north entrance in the mid-1960s but it is hardly noticeable. Annual commemorations have been held only since the late 1990s. The public institution Tržič Museum is in charge of heritage preservation in present-day Slovenia; on the Austrian side the private society *Mauthausen Komitee Kärnten/Koroška* is in charge of it. Through the successful cross-border collaboration between both institutions, the former concentration camp in Ljubelj is becoming a place of learning.

The article presents the history of the former concentration camp in Ljubelj, the current organisational structure of the preservation of this historical heritage on both sides of the border, and the (joint) efforts of both institutions and organisations. The article ends with first-hand accounts that can be used during lessons, as they represent a bridge to history and improve schoolchildren's understanding of historical events.

Keywords: culture of remembrance, concentration camp, educational museum programmes, learning about history and politics, cross-border collaboration

UVOD

Nekdanje koncentracijsko taborišče Ljubelj/Loibl – oziroma dve nekdanji koncentracijski taborišči Ljubelj/Loibl sever na današnji južni Koroški v Avstriji in Ljubelj/Loibl jug v današnji Sloveniji – je odličen primer, kako sta spomin in obeleževanje podvržena prevladujočemu diskurzu, na primer nacionalnemu diskurzu. Medtem ko je Jugoslavija – kot zmagovalna sila nad nacionalsocialisti v znak krutosti tega nečloveškega režima – na mestu nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj/Loibl jug že v petdesetih letih 20. stoletja postavila nacionalni spomenik, je na avstrijski strani meje na mestu nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj sever več kot dobesedno rastla trava – do leta 2008. V Avstriji je bilo dolgo časa sprejemljivo zanikati dejanja storilcev in njihovo vpletenost v nacionalsocializem ter zavračati krivdo za vse naštetu. V šestdesetih letih 20. stoletja so v spomin na nekdanje koncentracijsko taborišče postavili le precej nereprezentativno kamnito ploščo. Ta se prostorsko nahaja tik pred vhodom v predor Ljubelj/Loibl sever, kjer zaradi varovanega obmejnega pasu ustavljanje z avtomobilom praviloma ni bilo dovoljeno vse do vstopa Slovenije v EU (Gstettner, 2012, str. 122). Podobno kot ima današnja Slovenija težave s priznavanjem negativnih vidikov heroiziranih partizanov, tudi Avstrija do danes še ni ustrezno počastila spomina na številne žrtve nacionalsocializma, kaj šele da bi se ustrezno soočila s svojimi stranpotmi. »Katere skupine lahko javno predstavljajo svojo interpretacijo zgodovine in jo tako naredijo vidno in veljavno, je odvisno/.../ od tega, katero mesto zasedajo v hierarhiji spomina /.../. Katere interpretacije in pripovedi se lahko uveljavijo, je vedno politično določeno in rezultat stalnega procesa pogajanj,« sta zapisala Hajnalka Nagy in Werner Wintersteiner v knjigi *Erinnern – Erzählen – Europa. Spomin literature* (Nagy in Wintersteiner, 2015, str. 17). Posebna vrednost prostora nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj/Loibl kot današnjega spominskega obeležja je verjetno predvsem v takšnih razmišljanjih o spominu in spominjanju ter v sinopsisu nacionalnih kultur spominjanja v Avstriji in Sloveniji skozi čas.

Foto 1: Pogled na koncentracijsko taborišče Ljubelj jug. Desno so vidne barake jetniškega taborišča, levo, na drugi strani ceste pa se vidi civilno taborišče leta 1943.

(Arhiv Tržiškega muzeja.)

KORAKI DO PREDORA LJUBELJ/LOIBL – KORAKI DO KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA LJUBELJ/LOIBL

Maja 1941 so nacisti začeli konkretne priprave za gradnjo predora na prelazu Ljubelj. Ena pomembnejših in uveljavljenih poti, na povezavi sever–jug je potekala prek križišča Stari Ljubelj/Alter Loibl in je bila težko prevozna: »Trinajst serpentin in 28-odstotni naklon vodijo do nadmorske višine 1367 metrov. /.../ Zaradi političnih razmer po vdoru nemških čet v Jugoslavijo aprila 1941 in vojnih razmer na Balkanu se je nacističnemu režimu gradnja ceste in predora na Loiblu zdela nujna.« (Zausnig, 1995, str. 29)

V bližini Svete Ane, današnjega Podljubelja v Sloveniji, je celovško podjetje Ing. Raubal maja 1941 postavilo prvo naselje barak in transformatorsko postajo (Slusarczyk, 2011, str. 258). Te prve korake k izgradnji predora Ljubelj/Loibl je odporniško gibanje takoj sabotiralo: 30. junija 1942 so partizani požgali vojašnico v Sveti Ani. Navsezadnje so nacisti že poleti 1941 začeli prisilno deportacijo slovenskih družin z območja Gorenjske v Sloveniji, kjer naj bi zgradili južno taborišče za gradnjo predora. Tako na

Koroškem na severni strani Karavank kot tudi na Gorenjskem na slovenski strani so bile slovenske družine najbolj prizadete aprila 1942. Deportacije so seveda povzročile krepitev odpora v regiji. Julija 1942 so se začela obsežna pripravljalna raziskovalna dela na severni strani: Wehrmachtova cesta 333 naj bi bila obnovljena od Sopotnice na južnem Koroškem do načrtovanega predora Ljubelj/Loibl (Zausnig, 1995, str. 141).

Načrtovanje in izvedba gradnje predora sta bila v začetku leta 1943 dodeljena podjetju Universale Hoch- und Tiefbau AG (Zausnig, 1995, str. 57). »Glavni sedež gradbenega podjetja UNIVERSALE, ki je kot civilni generalni izvajalec nadzorovalo gradnjo cest in predorov na Ljubelju, je bil v današnjem Diözesanhaus na celovski Tarviser StraÙe 30, kjer je danes tudi pastoralni urad Krške škofije.« (Gstettner, 2017, str. 2) Spomladi 1943 so ponovno zgradili transformatorsko postajo in barake za civilne delavce na južni strani načrtovanega predora – skupaj s tako imenovanim delovnim taboriščem Waffen-SS, kot so nacisti takrat poimenovali koncentracijsko taborišče (Maršálek, 2016, str. 75). Pred tem so bile v začetku leta 1943 sklenjene pogodbe med podjetjem Universale Hoch- und Tiefbau AG in esesovsko organizacijo Todt, ki naj bi ji bili med vojno zaupani vsi nacistični vojaški gradbeni projekti (Slusarczyk, 2011, str. 258), o zagotavljanju jetnikov iz koncentracijskih taborišč za gradnjo predorov. Prvi jetniki so prišli v južno taborišče 3. junija 1943, v severno taborišče, ki je bilo do takrat le začasno, pa oktobra 1943 (Zausnig, 1995, str. 143). Že 4. decembra 1943 je bil v prisotnosti gauleiterja Friedricha Rainerja izveden preboj 1566 metrov dolgega predora, vendar so prva Vermahtova vozila skozi predor zapeljala šele leto pozneje, decembra 1944 (Gstettner, 2015, str. 120).

Predor je bil zgrajen po belgijski gradbeni metodi, sočasno so kopali dva predora, enega nad drugim. To je omogočilo neprekinjeno kopanje v 24-urnih izmenah. Jetniki so delali v izmenah po 12 ur. Kljub tem nečloveškim razmeram so bile delovne ure v predoru tiste, v katerih je bil internirancem prihranjen vsaj teror esesovcev, saj so se bali morebitnih napadov v temi in niso vstopali v predor – predor so nadzorovali izključno tako imenovani ‚kapoti‘, večinoma izbrani med nemškimi in avstrijskimi jetniki. Poleg tega je bila v gori, skozi katero so vrtali predor, stalna temperatura, tudi pozimi, kar je jetnike ščitilo pred mrazom in varovalo življenja, saj so bile barake za jetnike večinoma neogrevane, njihova oblačila pa so bila najosnovnejša.

Foto 2: Pogled na taboriščne barake na južni strani. V ospredju so vidne barake za pripadnike SS, v ozadju opazimo ograjeno jetniško taborišče. (Arhiv Tržiškega muzeja.)

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE LJUBELJ/LOIBL – ZUNANJE TABORIŠČE KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA MAUTHAUSEN

Ne glede na to da so predor na Ljubelju kopali hkrati s severne in južne strani in se zato govori o severnem in južnem taborišču, sta obe koncentracijski taborišči Ljubelj/Loibl imeli eno upravo. Centralno taborišče Mauthausen je imelo 50 zunanjih taborišč (Maršálek, 2016, str. 7). Na Ljubelj so bili jetniki poslani iz Mauthausna, kjer so jih poprej selekcionirali glede na njihovo telesno konstitucijo in poklic. Večina internirancev je bila političnih zapornikov in so prihajali iz Francije, veliko pa jih je bilo tudi iz Poljske, Sovjetske zveze in Jugoslavije. Skupno je bilo interniranih okrog 1800 jetnikov, največ avgusta 1944, okoli 1300 (Tišler, 1985). Koncentracijski taborišči na prelazu Ljubelj sta imeli kot taborišči dvojčka poseben geografski položaj, vendar sta bili po

nacistični kategoriji taborišči III. stopnje enakovredni glavnemu taborišču, kar je pomenilo, da ni bilo zaželeno, da se jetniki iz njih vrnejo živi (Gstettner, 2017).

Južno koncentracijsko taborišče je bilo postavljeno ob cesti na Ljubelj na 940 m nadmorske višine, od predora oddaljeno 1700 m. Obdano je bilo z dvojno bodečo žico, znotraj katere je bilo pet barak za jetnike, vsaka za 130 jetnikov, ob teh so bili sanitetna baraka, za bolne jetnike, kuhinja, sanitarije in nekaj servisnih prostorov. Pod taboriščem je bil krematorij. Zunaj bodeče žice so stale barake za poveljnika taborišča, moštvo SS, policijsko četo in taboriščega zdravnika. Na drugi strani ceste je bilo postavljeno delovno taborišče za civilne delavce, ki so bili v glavnem Slovenci.

Komunikacija med jetniki in civilnimi delavci je bila prepovedana, vendar pa je bila specifična ljubeljskega taborišča v tem, da so jetniki kljub prepovedi spletli povezave tako s civilnimi delavci kot z odporniškim gibanjem, zelo so se angažirali tudi domačini, ki so jetnikom pomagali pri pobegih, s pismi svojcem, zdravili, nujnimi življenjskimi potrebščinami, pa tudi z veliko moralno podporo.

Severno taborišče je bilo za spoznanje manjše kot južno, vendar je bilo zaradi večje nadmorske višine (1100 m), severne lege s še slabšimi podnebnimi razmerami v primerjavi z južnim taboriščem neke vrste kazensko taborišče tako za nadzornike kot za jetnike – za slednje tudi zaradi bolj brutalnih nadzornikov, ki so svojo jezo zaradi slabše lokacije in zagotovo tudi strahu pred morebitnimi partizanskimi napadi (ki jih je bilo na severu veliko težje predvideti) izživljali neposredno nad interniranci. »Zlorabe, delo, vreme, veter, vse je bilo na severu še bolj neusmiljeno kot na jugu,« se spominja nekdanji jetnik René Bernard (Zausnig, 1995, str. 62). Med interniranci je bila še posebej strah vzbujajoča tako imenovana »corrida«, naročeni in namerni izgrede, ki so jih stražarji izvajali z gumijastimi cevmi, posebej pripravljenimi za ta namen. »V času, ko je bil Ludolf vodja taborišča, so bili interniranci tako pretepeni, da niso mogli delati. Ščasoma so se inženirji gradbenega podjetja pritožili, da so interniranci zaradi takšnega ravnanja fizično oslabele. Zato so Ludolpha premestili v Mauthausen, na Ljubelju ga je zamenjal Winkler.« (Zausnig, 1995, str. 62) Stražo so sestavljali policija, žandarmerija in 33. esesovska udarna četa Mauthausen. Po natančnih raziskavah je 36 jetnikov umrlo neposredno v koncentracijskem taborišču Ljubelj/Loibl; sežgali so jih v enem od dveh krematorijev na severu in jugu. Trije jetniki so umrli kmalu po osvoboditvi. Več kot 300 kaznovanih, slabotnih in bolnih internirancev so deportirali nazaj v Mauthausen in jih tam ubili (Gstettner, 2015, str. 121).

Od skupno 25 poskusov je 21 pobegov uspelo. Ščasoma se je v taborišču razvil zapleten tajni komunikacijski sistem: civilni tehniki, zaposleni na gradbišču, ki so poznali območje in se ukvarjali z gradnjo predorov, kot je bil Slovenec Janko Tišler, so od ustanovitve koncentracijskega taborišča vzdrževali stike z odporništvom v regiji. V predoru so na primer na dogovorjenih mestih v neopaznih trenutkih odlagali pisma, ki so jih civilni delavci lahko pretihotapili iz taborišča in prinesli na pošto v bližnji Tržič (poštnim delavcem, ki so bili prav tako v stiku z odporom). Nekateri jetniki so tako lahko na skrivaj ohranili stike s svojimi družinami. Janku Tišlerju je kot pripadniku odpora uspelo pobegniti tudi dobesedno v zadnji minuti, kar je srhljivo prikazano tudi v realistični in utesnjujoči igri Loibl-Saga (Riess, 2015, str. 71). »Le približno 15 minut prednosti je bilo dovolj, da smo se ob mraku skrili v okoliški gorski gozd in se pridružili partizanom. SS je zaradi bližajoče se teme in nevarnosti napada hitro opustil zasledovanje.« (Zausnig, 1995, str. 119)

Foto 3: Dela ob izgradnji predora Ljubelj v času druge svetovne vojne. (Arhiv Tržiškega muzeja.)

OSVOBODITEV IN POVOJNA ZGODOVINA

Zaradi nadaljevanja in krepitve partizanskih dejavnosti so 14. aprila 1945 zaprli severno koncentracijsko taborišče na Ljubelju in jetnike premestili v južno taborišče (Gstettner, 2015, str. 121). O zadnjih dneh v severnem koncentracijskem taborišču še vedno pričajo jarki na mestu nekdanjih civilnih barak. »8. maja 1945 so internirance osvobodili partizani. Leta 1947 je zavezniško vojaško sodišče na smrt obsodilo glavni odgovorni osebi koncentracijskega taborišča. Ostali biriči koncentracijskega taborišča so bili obsojeni na dolge jetniške kazni. Vsi so bili predčasno izpuščeni iz ujetništva pred letom 1955. Večina storilcev pa je ostala nekažnovana /.../ Po zavezniškem procesu za vojne zločine leta 1947 v Celovcu je zgodovina koncentracijskega taborišča Ljubelj sever izginila v temno luknjo kolektivnega spomina.« (Gstettner, 2015, str. 121) Tudi v neposredni bližini nekdanjega severnega taborišča na avstrijski strani, na primer v občini Ferlach/Borovlje, se o teh zgodovinskih dogodkih in taborišču ni govorilo, bili so zamolčani in tabuizirani.

RAZVOJ KULTURE SPOMINJANJA V NEKDANJEM KONCENTRACIJSKEM TABORIŠČU LJUBELJ/LOIBL SEVER

Sredi šestdesetih let 20. stoletja je KZ-Verband Kärnten (Zveza koncentracijskih taborišč Koroška) namestila spominsko ploščo neposredno ob severnem vhodu v predor. V sedemdesetih letih 20. stoletja je bila dodana plošča v francoskem jeziku. Na vhodu predora se tudi organizacija francoskih jetnikov Amicale de Mauthausen spominja tu umorjenih tovarišev. Napis je bil izključno v francoščini, plošča pa je bila nameščena na nedostopnem kraju, kjer je dolgo ostala neopažana. Šele v devetdesetih letih 20. stoletja so na tem mestu postavili javno vidna spominska znamenja in zgodovina nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj/Loibl sever je počasi postala del javnega diskurza na Koroškem. Leta 1995 je novoustanovljeno Društvo Mauthausen Kärnten/Koroška pod vodstvom Petra Gstettnerja postavilo dve vidnejši in za javnost dostopnejši informacijski tabli o zgodovini nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj/Loibl sever pred carinskim uradom, ki zgodovinske dogodke pojasnjuje v različnih jezikih, prikazana pa je tudi skica območja nekdanjega taborišča. Kot še en pomemben korak je društvo vzpostavilo spominsko obeležje na prostoru pred carinskim uradom severno od predora na avstrijski strani. S spominsko proslavo, ki se vsako leto odvija na drugo soboto junija, si društvo prizadeva povečati ozaveščenost o tem kraju (Slusarczyk, 2011, str. 257).

Območje znotraj nekdanje ograje iz bodeče žice taborišča Ljubelj/Loibl sever je od leta 2004 pod spomeniškim varstvom, ne pa na primer območje nekdanjih stražnih stolpov, civilnih barak ali krematorija. Ministrstvo za notranje zadeve je leta 2008 z lastnikom zemljišča sklenilo najemno pogodbo, ki je omogočila načrtovanje spominskega obeležja. Leta 2009 je sledilo izsekavanje, ki je preprečilo zaraščanje območja z drevesi (Gstettner, 2015, str. 122). Temeljni koncept za ohranjanje spomina na nekdanje koncentracijsko taborišče Ljubelj/Loibl sever do danes ni bil izdelan, vse dejavnosti spominskega dela na kraju samem pa izvaja Društvo Mauthausen Kärnten/Koroška in so odvisne od prostovoljnega dela članic in članov društva.

Foto 4: Na fotografiji je vidna ohranjena žica iz koncentracijskega taborišča Ljubelj sever, ovita okrog drevesnega štora.
(Foto: dr. Daniel Wutti.)

V zadnjih dvajsetih letih, v katerih si *Društvo Mauthausen Koroška/Koroška* aktivno prizadeva za vzpostavitev dostojanstvene kulture spomina na območju nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj/Loibl sever, so bila postavljena nova spominska znamenja: Republika Poljska je leta 2005 na severnem vhodu predora odkrila spominsko ploščo v spomin na dvanajst poljskih jetnikov, umorjenih na Ljubelju. Leta 2014 je kipar Georg Planer na travnatih površinah na prostoru pred carinskim uradom na severni strani ustvaril umetniško instalacijo v spomin na internirane v koncentracijskem taborišču. Z granitnimi kamni je na travniku ob informacijskih tablah postavil kamnite figure. Projekt, ki ga je naslovil *Vrnitev kamnov*, je posvečen spominu na prisilno delo internirancev, ki so bili zaslužnjeni pri gradnji cest in predora. Skulpture, ki ležijo na tleh, spominjajo na umorjene jetnike, ki so bili usmrčeni v predverju predora, ko so poskušali pobegniti iz taborišča, trupla pa so pustili ležati na tleh, da bi zastrašili in grozili preostalim ujetnikom. Pet let pozneje, leta 2019, je nemško-japonski umetnik Seiji Kimoto ustvaril skulpturo, ki je vidna že od daleč. Abstraktno umetniško delo so po umetnikovi zamisli izdelali učitelji in učenci GPS Villach/Beljak (*Gemeinnütziges Personalservice Kärnten/Dobrodelna služba za osebje na Koroškem*). Visok je šest metrov in je posvečen spominu na prisilno delo jetnikov pri gradnji predorov med letoma 1943 in 1945. Skulptura je sestavljena iz treh delov. Na sredini je velika dvignjena roka, ki lahko pomeni bodisi klic na pomoč bodisi se nagiba k udarcu. Poleg nje je zaslužnjeno človeško bitje. Njegova glava je obenem sklonjena, votli obris glave pa predstavlja nezlomljiv duh, kljub telesnemu mučenju. Na drugi strani so vrata, v katerih je razpoka, ostro nazobčana in rdeča, ki simbolizira neprehočnost, nemogoč pobeg iz taborišča. Po desetletjih prikrivanja zgodovine koncentracijskega taborišča na severni strani Ljubelja je bil s spomenikom pod naslovom *Nepozabljeni – nezlomljeni/Unvergessen – Ungebrochen* na tem mestu ustvarjen dobro viden znak v spomin na zločine nacionalsocialistov.

V začetku leta 2022 so pred vhodom v ljubeljski predor tudi na slovenski strani odkrili skulpturo dvojčico umetnika Kimota. Od takrat oba kraja ne povezuje le skupna zgodovina koncentracijskega taborišča, temveč tudi skupna umetniška instalacija.

NEKDANJE KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE LJUBELJ/LOIBL JUG KOT SLOVENSKO SPOMINSKO OBELEŽJE

Na slovenski strani se je spomin na travmatične dogodke druge svetovne vojne ohranjal drugače kot na koroški. Že leta 1954 je bil ob nekdanjem prostoru postavljen spomenik *J'accuse – Obtožujem* in od tedaj do danes tam vsako leto potekajo spominske slovesnosti. Kljub temu pa dejstvo, da je med letoma 1943 in 1945 na Ljubelju obstajalo koncentracijsko taborišče, širši slovenski javnosti ni splošno znano. Tudi v zgodovinskih znanstvenih krogih je bilo opravljenega malo strokovnega dela, povezanega z obstojem tega taborišča. Do zdaj o tej temi ni izšla še nobena znanstvena študija, objavljeno je bilo precej pričevanj, knjig in drugih publikacij ljubiteljskih proučevalcev. Kompleksno zgodovinsko delo pa še ni bilo napisano (Kramberger, 2016). Razlog za to je bila omenjena povojna heriozacija partizanskega delovanja, zaradi katerega so bile spregledane druge žrtve nacizma in fašizma, jetniki taborišč, izgnanci, prisilni mobiliziranci v nemško vojsko in drugi.

Foto 5: Člani komiteja Mauthausen Kärnten – Koroška so v spominskem parku na mestu nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj sever s posebno sprej tehniko zapisali imena žrtev na betonski plošči, ki je postavljena na mestu nekdanje barake za umivanje.

(Foto: dr. Daniel Wutti.)

Na južni strani je za ohranjanje dediščine pooblaščen javni zavod Tržiški muzej, ki zaposluje strokovne delavce s področja kulturne dediščine. Zato je ohranjanje spomina lahko bolj kontinuirano in sistemsko urejeno. Republika Slovenija je tako financirala postavitev nove stalne razstave, posvečene nekdanjemu taborišču, pa različne programe za obiskovalce, med drugim tudi virtualni sprehod po taborišču v petih jezikih, ki omogoča široko dostopnost vsebin tudi brez dostopa do kraja spomina in je odličen pripomoček učiteljem pri predstavitvi te tematike učenecem v razredih in zunaj njih.

Razveseljivo je, da se v zadnjem desetletju, tudi kot posledica priključitve Slovenije k EU, pri svojem delu tesneje povezujejo posamezniki in organizacije z obeh strani meje, rezultat takega povezovanja je denimo skulptura dvojček *Nepozabljeni – nezlomljeni/Unvergangen – Ungebrochen*, ki je postavljena ob južnem in severnem vходу v ljubeljski predor in tako simbolno povezuje prostor na obeh straneh meje.

Foto 6: Spominsko obeležje v spominskem parku nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj sever *Nepozabljeni – nezlomljeni/Unvergangen – Ungebrochen*, avtor je japonski kipar Seiji Kimoto. (Arhiv Tržiškega muzeja, foto: Suzana Kokalj.)

MUZEJ, POSVEČEN KONCENTRACIJSKEM TABORIŠČU NA LJUBELJU

Vodilo strokovne skupine, ki je pripravljala muzejsko razstavo *Koncentracijsko taborišče Ljubelj/Mauthausen 1943–1945*, je bilo verodostojno, dosledno in etično prikazati dejstva, pretekle dogodke in posameznike. Na razstavi so prikazani zgodovinski kontekst in izvirni predmeti iz taborišča, izpostavljeni so osebne zgodbe, pričevanja ter pozitivna sporočila, ki so vzniknila v nečloveških medvojnih razmerah na Ljubelju.

Osrednji del razstave je posvečen nekdanjemu Koncentracijskemu taborišču Ljubelj/Mauthausen in jetnikom, ki so bili tam zaprti. Poleg osrednje teme so izpostavljene še naslednje vsebine: prikaz sistema terorja v brezpravnem sistemu taborišča, predstavitev jetnikov po narodnostih, razlogih, da jim je nacistični režim odvzel svobodo, in razlogih za gradnjo predora Ljubelj. Govor je o vodstvu taborišča, enotah SS, policije in zdravstvenih razmerah, o civilnih delavcih. Prav ti in številni drugi prebivalci Tržiča so pomagali jetnikom, izkazali so se s svojim pogumom in solidarnostjo in so lahko zgled državljankega poguma tudi za današnje čase. Prikazano je, kako je taborišče po koncu vojne prenehalo delovati, nekdanji jetniki pa so se formirali v dve brigadi, francosko Liberté in poljsko Stary, ki sta pomagali partizanom ob koncu vojne. Razstava se sklene s sodnim procesom v Celovcu 1947, kjer je angleško vojaško sodišče obsodilo nekatere zločince v taborišču.

Obisk razstave naj bi pri mladih vzbudil razmislek o preteklosti in prihodnosti, zato zgodovino predstavljamo preko zgodb posameznikov, pričevanj in ohranjenih predmetov, makete in dokumentarnega filma. Od didaktičnega gradiva je posebej za mlade predstavljena ilustrirana *Deklaracija o človekovih pravicah*, novost pa so tudi didaktične kocke, s pomočjo katerih se mladi lahko učijo o pojmi, kot so demokracija, totalitarizem, strpnost, empatija, ter o temah, ki jih obravnava tudi predmet domovinska in državljanska kultura in etika.

LJUBELJ KOT KRAJ UČENJA – INFORMACIJE ZA PEDAGOŠKE DELAVCE

Da bi zgodovinske dogodke v zvezi s koncentracijskim taboriščem pri predoru Ljubelj približali šolarjem in šolarkam, *Društvo Mauthausen Avstrija* v sodelovanju s Tržiškim muzejem vodi skupine in razrede na ekskurzijah in jim nudi informacije na kraju samem. Izobraževalni programi spreminjajo nekdanja koncentracijska taborišča na Ljubelju v učne prostore.

Vodenja so možna v nemškem kot tudi v slovenskem jeziku in po navadi izlet združuje obe zgodovinsko pomembni lokaciji: nekdanje koncentracijsko taborišče Ljubelj/Loibl jug in koncentracijsko taborišče Ljubelj/Loibl sever. Čeprav večina skupin razdaljo med obema krajema prevozi z avtobusom ali avtomobilom, se je mogoče sprehoditi tudi čez stari Ljubelj in tako spoznati staro cesto, ki je na tem mestu pred odprtjem predora Ljubelj predstavljala povezavo med severom in jugom. Pot vodi mimo koče na starem Ljubelju, ki je priljubljen cilj pohodnikov. Po spominskem parku in novem muzeju na Ljubelju obiskovalce vodijo strokovno usposobljeni vodniki, ki se prilagodijo skupinam obiskovalcev in zanje pripravijo glede na starost in interese posebna vodenja.

Informacijski kotichek in kontakti:

- Tržiški muzej (Ljubelj jug):
+386 4 5315 500, trziski.muzej@guest.arnes.si, <http://www.trziski-muzej.si>
- Mauthausen Komitee Kärnten/Koroška:
+43 650 41 08 208, mk-kaernten@mkoe.at, <http://www.mkkk.at>

Priporočamo:

- Košak, D. (2010). Terensko delo na območju bivšega delavskega taborišča na Ljubelju, podružnice Mauthausna. *Zgodovina v šoli* 19 (1-2), str. 73–81. Pridobljeno s <https://www.sistory.si/11686/11934>.
- Lukan, V. (2019). Učenje zgodovine zunaj učilnic – obisk spominskega prostora nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj jug. *Zgodovina v šoli* 27 (1), str. 69–82. Pridobljeno s <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:-DOC-EGOD4T4O/8244baf4-6be2-43fb-a7c8-3e0dbb75e6bf/PDF>.
- Razvoj kraja s tragično nacistično preteklostjo na avstrijskem Koroškem od kraja zločina do kraja učenja so s prispevkom „Peršmanova domačija v Železni Kapli/Bad Eisenkappel kot mednarodni kraj spominjanja“ na primeru Peršmanove domačije v Železni Kapli/Bad Eisenkappel ponazorili Daniel Wutti, Eva Hartmann in Nadja Dangelmaier v reviji *Zgodovina v šoli* 30 (1), 2022, str. 2–10.
- Virtualni sprehod po taborišču Ljubelj jug si lahko ogledate na povezavi: <http://www.trziski-muzej.si/virtualni-sprehod/mauthausen>.

Foto 7: Spominsko obeležje v spominskem parku na mestu nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj jug *J'accuse! – Obtožujem!*, ki je delo arhitekta Borisa Kobeta in kovača Jožeta Bertoncija.

(Arhiv Tržiškega muzeja, foto: Luka Markež.)

BIOGRAFIJE KOT MOSTOVI DO ZGODOVINE

Leta 2015 je izšla mladinska poljudnoznanstvena knjiga *Nationalsozialismus in Kärnten. Opfer, Täter, Gegner* Nadje Danglmaier in Wernerja Koroschitz. V njej so predstavljeni temeljna vprašanja zgodovine nacionalsocializma in pregled zgodovinskih dogodkov na Koroškem v jeziku, ki je mladim razumljiv. Osrednji del knjige je 50 kratkih biografij ljudi, ki so v tej zgodovini igrali različne vloge, ki so bili preganjani, krivi, so se upirali ali pa so stali ob strani in opazovali. Štiri od teh biografij so povezane z dogodki v koncentracijskih taboriščih na prelazu Ljubelj/Loibl: František Janouch, češki zdravnik, ki je bil ujetnik v koncentracijskem taborišču, Janko Tišler, slovenski civilni delavec pri gradnji predorov, ki je podpiral odpor, Jean Baptiste Chevallier, francoski interniranec, ki mu je uspelo pobegniti iz koncentracijskega taborišča Ljubelj/Loibl, in Sigbert Ramsauer, celovski zdravnik, ki je bil zdravnik v koncentracijskem taborišču Ljubelj/Loibl.

Te štiri različne življenjske zgodbe bodo predstavljene v nadaljevanju. Omogočajo obravnavo zgodovine koncentracijskih taborišč na Ljubelju/Loibl z različnih vidikov in vlog: žrtve, storilci in nasprotniki. Biografije so v skrajšani obliki prevzete iz Danglmaier in Koroschitz (2015).

Foto 8: Spominski prostor na območju nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj jug.
(Arhiv Tržiškega muzeja, foto: Vili Vogeltnik.)

a) František Janouch: zdravnik, jetnik v koncentracijskem taborišču, reševalec

František Janouch se je rodil 19. januarja 1902 v današnji Češki republiki. Njegov oče je bil kmet, gostilničar in mesar ter je svojemu prvorojencu omogočil univerzitetno izobrazbo. František je študiral medicino in doktoriral leta 1931. Po diplomi je odprl zasebno ordinacijo v Pragi in se specializiral za zdravljenje tuberkuloze. Enkrat na teden je zdravil revne bolnike, ne da bi jim zaračunal pristojbino. Leta 1931 se je poročil in kmalu imel z ženo dva otoka.

Leta 1939 je nemški Vermaht vkorakal v Prago in zasedel celotno ozemlje takratne Čehoslovaške. František Janouch je želel pomagati v boju proti nemškemu okupatorju, zato se je pridružil odporiški skupini zdravnikov. Ena njihovih najpomembnejših dejavnosti je bilo tiskanje in distribucija prepovedanega časopisa. Januarja 1943 ga je Gestapo aretiral in ga zasliševal ves dan. Obtožen je bil upora proti nacističnemu režimu.

Po treh tednih v zaporu v Pragi so Františka Janoucha skupaj s 300 drugimi interniranimi deportirali v koncentracijsko in uničevalno taborišče Auschwitz-Birkenau. Na roko so mu vtetovirali številko 101.791, njegovo ime pa so takoj izbrisali. Kot zdravnik je bil František dodeljen kot laborant na Higijenski inštitut SS zunaj taborišča. Življenjske razmere so bile kljub strogemu varovanju boljše kot v taborišču. Kasneje je bil dodeljen zdravstveni oskrbi otrok v „romskem taborišču“, kar je bilo grozno delo, ki ga je težko prenašal, saj so bili otroci zaradi lakote in zlorab močno zaznamovani.

Konec leta 1943 so Františka Janoucha iz Auschwitza deportirali v Zgornjo Avstrijo, v koncentracijsko taborišče Mauthausen, od koder so ga po kratkem času premestili v taborišče na prelazu Ljubelj/Loibl. V koncentracijskem taborišču Ljubelj/Loibl jug je delal kot bolničar v bolnišnici in pomagal jetniškemu zdravniku Dr. Sigbertu Ramsauerju. Ramsauer je več dni bolne ali ranjene jetnike pripeljal k sebi, da bi se odločil, ali

Foto 9: Praški zdravnik dr. František Janouch.
(Arhiv Tržiškega muzeja.)

naj ostanejo ali jih pošljejo v Mauthausen, kjer jih bodo umorili. Františkova žena mu je pošiljala pakete s hrano in zdravili, ki so po zaslugi podpornikov dejansko prispeli do Františka in mu pomagali preživeti, pomagali pa so tudi drugim jetnikom.

Ko so 7. maja 1945 evakuirali koncentracijsko taborišče Ljubelj/Loibl jug, je František Janouch prostovoljno ostal v taborišču še nekaj dni in skrbel za bolne jetnike, ki niso mogli zapustiti območja. Od 11. maja je nekaj časa pomagal v partizanskih bolnišnicah na Golniku in v Trziču, kjer so oskrbeli številne ranjene partizane. Junija 1945 se je popolnoma izčrpan vrnil k družini v Prago.

Leta 1947 je František Janouch odpotoval v Celovec, kjer je bil pred britanskim vojaškim sodiščem povabljen kot priča proti glavnim storilcem zločinov v koncentracijskih taboriščih na Ljubelju/Loibl. Njegovo pričanje je prispevalo k temu, da je bil nekdanji jetniški zdravnik Dr. Sigbert Ramsauer obsojen na dosmrtni zapor. Takrat si nihče ni predstavljal, da bo leta 1954 spet na svobodi in da bo lahko opravljal zdravniško službo.

František Janouch je še naprej delal kot zdravnik in se ukvarjal s politiko. Pozneje je postal predsednik češkoslovaškega Rdečega križa. V začetku leta 1965 je umrl v prometni nesreči (Janouch, 2006; Danglmaier in Koroschitz, 2015).

b) Jean-Baptiste Chevallier: Uspešen pobeg iz koncentracijskega taborišča Ljubelj

Jean-Baptiste Chevallier se je rodil leta 1921 v La Perrière v Franciji. Bil je alpinist in se je preživljal kot učitelj smučanja. Ko je Vermaht zasedel njegovo domovino, je zavrnil služenje vojaškega roka v Nemčiji in se pridružil odporniškemu gibanju. Nacionalsocialisti so ga 5. junija 1944 aretirali in deportirali v koncentracijsko taborišče Dachau. Tam se je izdajal za mizarja, da bi si povečal možnosti za preživetje. Premeščen je bil v koncentracijsko taborišče Mauthausen in razporejen v taborišče Ljubelj/Loibl, kjer je moral od avgusta 1944 prisilno delati pri gradnji cestnega predora.

Po šestih tednih v južnem taborišču se je odločil za pobeg. Ob mraku je v gosti megli in mrazu pobegnil na poti v nočno izmeno. Skočil je čez prepad in skušal hitro pobegniti; stražarji in pastirski psi so ga hitro zasledovali. Poskušal se je odpraviti na jug, želel se je pridružiti partizanskemu odporu v Sloveniji. Toda izgubil je orientacijo in pristal na avstrijski kmetiji. Na srečo ga je kmečka družina podprla, mu dala hrano in mu pokazala pravo pot proti jugu. Tokrat se mu je uspelo pridružiti partizanom.

Jean-Baptiste Chevallier je bil kasneje ranjen v boju. Tovariši so ga odnesli v partizansko bolnišnico Franjo, oči pa so mu zavezali, da pozneje ob morebitnem nacističnem mučenju ne bi mogel odkriti poti v gozdno bolnišnico. Skrita bolnišnica, poimenovana po zdravnici Franji, ki jo je vodila, je bila dobro opremljena in so jo podpirali zavezniki. Nacisti je niso nikoli odkrili.

Jean-Baptiste Chevallier si je sobo delil z dvanajstimi moškimi. Po šestih tednih intenzivne nege v partizanski bolnišnici Franja so ga premestili v drugo vojaško bolnišnico, kjer je okrevljal. Prevoz skozi gozd je trajal dva dni. Ko si je opomogel, se je do konca vojne boril na strani partizanov. Šele konec julija 1945 se je vrnil v domovino, Francijo. Vse življenje je bil hvaležen partizanom, da so mu rešili življenje. Jean-Baptiste Chevallier je umrl 27. maja 2006 v Franciji (Tišler in Tessier, 2007; Danglmaier in Koroschitz, 2015).

c) Janko Tišler: Odpor na Ljubelju

Janko Tišler se je rodil leta 1923 na Golniku v Sloveniji. Obiskoval je nemško gimnazijo v Kranju, v bližini svojega doma. Aprila 1941 je Nemčija napadla Jugoslavijo in s tem začela osvajalno in iztrebljevalno vojno na jugovzhodu. Po manj kot dveh tednih je morala Jugoslavija kapitulirati in germanizacija dela Slovenije s strani nacionalsocialistov se je začela. Janko Tišler je bil star komaj 18 let, ko so nemške oblasti tudi v njegovi šoli prepovedale uporabo slovenskega jezika. Odločiti se je moral, ali naj ostane v šoli in podpira protislovenske ukrepe ali se pridruži odporu. Odločil se je za drugo. V dogovoru s slovenskim odporiškim gibanjem Osvobodilna fronta se je zaposlil kot geodetski pomočnik pri civilnem slovenskem gradbenem podjetju. To podjetje je bilo pooblaščen za načrtovanje nove ceste na Ljubelj/Loibl, vključno s predorom.

Spomladi 1943 je prišel v stik z jetniki novoustanovljenega koncentracijskega taborišča na Ljubelju/Loibl. Kot geodetski pomočnik je imel dostop do predora s severne in južne strani, kjer se je lahko pogovarjal z jetniki, saj so stražarji varovali predor le od zunaj, v notranjost pa niso vstopali, ker so se bali padajočega kamenja. V šoli se je naučil francosko in postal pomemben zaupnik številnih francoskih jetnikov. Kakršnikoli stiki med civilnimi delavci in jetniki so bili strogo prepovedani. Tišler se je tej prepovedi uprl in jetnike obveščal o poteku vojne, ki jo je spremljal tako, da je skrivaj poslušal zavezniške radijske postaje. Prinašal jim je zdravila in iz predora tihotapil pošto. Ujetnikom je tudi pomagal pri pobegu, saj jih je seznanil z varnostjo taborišča in jim pokazal pot do partizanov. Pri vsem tem je za jetnike tvegal lastno življenje.

Njegovo delovanje ni ostalo neopaženo: konec junija 1944 so razkrili njegove odporiške dejavnosti in gestapovci so ga iskali. Z veliko sreče mu je v zadnjem trenutku uspelo pobegniti in se pridružiti partizanom na Bistriški planini. Tudi po odhodu je ostal v stiku s koncentracijskim taboriščem na Ljubelju/Loibl, še naprej ga je opazoval in vse zapisoval v dnevnik. Janko Tišler je osvoboditev izpod nacističnega režima dočakal ranjen v partizanski bolnišnici Franja.

Po upokojitvi je Janko Tišler poskušal zapisati zgodovino nekdanjih koncentracijskih taborišč na Ljubelju/Loibl. V ta namen je zbiral poročila, dokumente, življenjska pričevanja, načrte in še veliko drugega. Pri tem so bili zelo pomembni njegovi stiki z nekdanjimi jetniki, zlasti iz Francije. Leta 1995 je v slovenščini izšla njegova knjiga *Mauthausen na Ljubelju*, nekaj let pozneje v francoščini in leta 2007 v nemščini. S tem je nekaj mesecev pred smrtjo 15. oktobra 2007 dosegel svoj veliki cilj: rešiti usodo internirancev koncentracijskega taborišča na Ljubelju/Loibl pred pozabo (Tišler in Tessier, 2007; Danglmaier in Koroschitz, 2015).

Foto 10: Janko Tišler.
(Arhiv Tržiškega muzeja.)

d) Sigbert Ramsauer: Zdravnik kot morilec, morilec kot zdravnik¹

Sigbert Ramsauer se je rodil 19. oktobra 1909 v Celovcu. Njegov oče je bil državni uradnik in ga je poslal na celovško gimnazijo. Sigbert Ramsauer je tam leta 1929 maturiral in nato študiral medicino. Med študijem je zgodaj prišel v stik z nacionalsocialističnim gibanjem; sprva je sodeloval v protijudovskih, nemškonacionalnih študentskih združenjih, maja 1933 pa se je pridružil SS.

Nekaj dni po priključitvi Avstrije nacistični Nemčiji marca 1938 se je prijavil v aktivno službo SS in se sredi leta 1940 pridružil Waffen-SS. Najprej so ga poslali v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer sta bili tudi esesovska bolnišnica in esesovska medicinska šola. Kasneje je bil premeščen na Poljsko, kjer je v okviru 1. SS-Totenkopf-Reiterstandarte sodeloval pri razlastitvah, getoizaciji, deportacijah in množičnih pobojih judovskega prebivalstva. Sredi leta 1941 je bil kot pripadnik konjenice SS premeščen v Beloru-

¹ Biografija v skrajšani obliki iz: Danglmaier, N., Koroschitz, W. (2015). *Nationalsozialismus in Kärnten. Opfer, Täter, Gegner*. Innsbruck: Studien Verlag, str. 408–409.

sijo. Zaradi spora z nadrejenim se je moral konec leta vrniti v Avstrijo, kjer je prevzel službo zdravnika v koncentracijskem taborišču Gusen v Zgornji Avstriji. Nato je delal v koncentracijskem taborišču Mauthausen, v koncentracijskem taborišču Dachau in v koncentracijskem taborišču Neuengamme. Po osvoboditvi izpod nacističnega režima so ga obtožili, da namerno ni skrbel za jetnike in jih je namerno ubijal.

Poleti 1943 se je Sigbert Ramsauer preselil v koncentracijsko taborišče na prelazu Ljubelj/Loibl. Tako je bil bližje ženi in hčerkama. Na Ljubelju/Loibl je gradbeno podjetje Universale izkoriščalo delo jetnikov za gradnjo predorov. Podjetje in vodstvo koncentracijskega taborišča sta se dogovorila, da število bolnih jetnikov ne sme presegati 7,5 odstotka vseh interniranih. Naloga Sigberta Ramsauerja je bila zagotoviti uresničevanje tega dogovora: izbral je, kdo od bolnih in za delo nesposobnih bo deportiran v Mauthausen in umorjen. Zdravila, povoje in druge medicinske pripomočke, ki so bili na voljo v koncentracijskih taboriščih na Ljubelju/Loibl, so uporabljali skoraj izključno stražarji, jetniki pa so ostali brez oskrbe. Ramsauer je jetnike uporabljal za medicinske poskuse. Nekemu jetniku je na primer s preprosto mizarsko žago amputiral roko, namesto da bi ga prepeljal v bližnjo bolnišnico. Nekaj jetnikov je ubil tako, da jim je v srce vbrizgal bencin.

Med evakuacijo koncentracijskega taborišča Ljubelj/Loibl jug 7. maja 1945 je poskušal pobegniti, vendar so ga Britanci konec maja aretirali in internirali. Septembra 1947 je skupaj z drugimi obtoženimi storilci iz koncentracijskih taborišč na Ljubelju/Loibl stal pred britanskim vojaškim sodiščem v Celovcu. Izpovedal je, da je le izpolnjeval ukaze in ubijal hudo bolne jetnike, da bi jim prihranil mučno smrt. Nekdanji jetniki, ki so bili prisotni kot priče, so ga razkrili kot lažnivca. Sodišče ga je obsodilo na dosmrtni zapor. Sigbert Ramsauer se je na vse pretege trudil, da bi se izognil zaporu, in leta 1954 je bil dejansko izpuščen, uradno iz zdravstvenih razlogov. Hitro se je vrnil v normalno življenje in v Celovcu spet opravljal zdravniško službo. V poznejših pogovorih ni pokazal obžalovanja za svoja dejanja. Umrli je leta 1991 (Retzl in Pirker, 2010; Danglmaier in Koroschitz, 2015).

SKLEP

Profesionalni izobraževalni programi zasebnega *Društva Mauthausen Kärnten/Koroška* na avstrijski strani Ljubeljskega predora in Tržiškega muzeja na slovenski strani meje spreminjajo nekdanje koncentracijsko taborišče na Ljubelju v zanimive učne prostore, kar je izkazano v dobrem čezmejnem sodelovanju obeh ustanov. Nekdanje koncentracijsko taborišče Ljubelj/Loibl sever v Avstriji in Ljubelj/Loibl jug v Sloveniji je ob ustreznem strokovnem vodstvu in ustrezni kontekstualizaciji tudi odličen primer za refleksijo in učenje o kulturah spominjanja, ki so vedno podvržene prevladujočemu diskurzu. Predvsem bivše koncentracijsko taborišče Ljubelj/Loibl sever je tudi dober primer za spominsko obeležje »v nastajanju«, saj je način, kako dežela Koroška in republika Avstrija ravnata s to dediščino še zmeraj deležen kritike. V bodoče lahko pričakujemo nadaljnje spremembe na avstrijski strani pa tudi utrditev in popestritev čezmejnega sodelovanja.

LITERATURA

- Danglmaier, N., Koroschitz, W. (2015). *Nationalsozialismus in Kärnten. Opfer, Täter, Gegner*. Innsbruck: Studien Verlag.
- Janouch, F. (2006). *Selbst der Teufel würde erröten. Briefe meines Vaters aus der Hölle von Auschwitz und aus dem KZ am Loiblpass*. Dunaj: Edition Mauthausen.
- Nagy, H., Wintersteiner, W. (2015). *Erinnerungskulturen im Umbruch? Eine Einführung*. V: H. Nagy, W. Wintersteiner (ur.), *Erinnern – Erzählen – Europa. Das Gedächtnis der Literatur*. Innsbruck/Dunaj/München/Bozen: Studien Verlag.
- Gstettner, P. (2012). *Erinnern an das Vergessen, Gedächtnispolitik und Bildungspolitik*. Klagenfurt/Celovec: Kitab.
- Gstettner, P. (2015). *Kurze Geschichte der beiden Konzentrationslager*. V: Gstettner, P., Reiss, E. (ur.), *Loibl-Saga*. Klagenfurt/Celovec: Kitab.
- Gstettner, P. (2017). *Die 7 Kreise der „Hölle in den Bergen“. Die Konzentrationslager am Loiblpass - Entwurf einer Topografie des Terrors*. Klagenfurt/Celovec: Neobjavljen rokopis.
- Kramberger, T. (2016). *Memorija/pozaba, zgodovina, diskurz: Premislek o ključnih pojmi, njihovi politični arhitekturi in njihovih družbenih učinkih glede na koncentracijsko vesolje*. V: Kramberger, T., Babšek, J. (ur.), *Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije, Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega taborišča Ljubelj*. Tržič: Tržiški muzej.
- Maršálek, H. (2016). *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen*. Dunaj: Mauthausen Komitee.
- Rettl, L., Pirker, P. (2010). *„Ich war mit Freuden dabei.“ Der KZ-Arzt Sigbert Ramsauer – Eine österreichische Geschichte*. Dunaj: Milena Verlag.
- Riess, E. (2015). *„Die Loibl-Saga“, deutschsprachiger Text des Theaterstückes*. V: Gstettner, P., Reiss, E. (ur.), *Loibl-Saga*. Klagenfurt/Celovec: Kitab.
- Slusarczyk, A. (2011). *Loibl-KZ – das „vergessene Konzentrationslager“*. V: AK gegen den kärntner Konsens (ur.), *Friede, Freude, deutscher Eintopf. Rechte Mythen, NS-Verharmlosung und antifaschistischer Protest*. Dunaj: Mandelbaum.
- Tišler, J. (1995). *Mauthausen na Ljubelju*. Klagenfurt/Celovec: Drava.
- Tišler, J., Tessier, Ch. (2007). *Das Loibl-KZ. Die Geschichte des Mauthausen-Außenlagers am Loiblpass/Ljubelj*. Dunaj: Verlag des Bundesministeriums für Inneres.
- Zausnig, J. (1995). *Der Loibl-Tunnel. Das vergessene KZ an der Südgrenze Österreichs*. Klagenfurt/Celovec: Drava.